

Pistoia, een cultuur van het jonge kind

PISTOIA

Een cultuur van het jonge kind

Anna Lia Galardini

Antonia Mastio

Donatella Giovannini

Maria Laura Contini

Sonia Iozzelli

Sylvie Rayna

Vertaald en bewerkt voor Nederland en België door:

Jan Peeters, VBJK, Gent

Ed Hoekstra, Bureau AKTA/ChildCare International

Ine van Liempd, Bureau AKTA, Utrecht

Oorspronkelijke uitgave:

Anna Lia Galardini, Donatella Giovannini, Sonia Iozelli, Antonia Mastio, Maria Laura Contini, Sylvie Rayna (2020). *Pistoia. Une culture de la petite enfance*. Toulouse: Éditions érès.

Redactie oorspronkelijke uitgave:

Sylvie Rayna, Université Paris 13-Sorbonne

Pistoia, een cultuur van het jonge kind

Anna Lia Galardini, Donatella Giovannini, Sonia Iozelli, Antonia Mastio, Maria Laura Contini, Sylvie Rayna

Vertaald en bewerkt door: Jan Peeters, Ed Hoekstra, Ine van Liempd

ISBN 978 90 8560 087 9

NUR 847

BISAC PSY004000 / EDU023000

THEMA JNE / JNG

DOI 10.36254/978-90-8560-087-9

© 2022 Uitgeverij SWP Amsterdam

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Voorwoord 9

Sylvie Rayna

Inleiding 13

Een stad als ‘baken’ voor de vroege kinderjaren	13
Een groot avontuur...	15
Een wooncultuur	16
Een cultuur van gastvrijheid	17
Een cultuur van het land	18
Een cultuur van coördinatie en participatie	19
Conclusie	21

Anna Lia Galardini

Hoofdstuk I Pistoia: kwaliteit cultiveren 22

Duidelijke politieke keuzes voor kinderen sinds de jaren zeventig	23
Een reis van bijna vijftig jaar	25
Het pedagogische project van Pistoia	32
Pedagogische coördinatie voor een competent systeem	42

Donatella Giovannini

Hoofdstuk 2

Ruimte en materialen 44

De waarde van de ruimte: een cultuur van leven en wonen	44
Unieke ruimtes: continuïteit van (inter)persoonlijke ervaringen	47
Ruimtes voor een rijk sociaal klimaat	52
Ruimtes om te leren	56
Esthetische ruimtes	61
Tot slot	64

Antonia Mastio

Hoofdstuk 3

Continuïteit van ervaringen en ouderparticipatie 66

Werken met en voor alle gezinnen: participatie en verbondenheid met de stad	66
Ontmoeting en participatie mogelijk maken	70
Sociaal beheer	73
Continue relaties met gezinnen: hulpmiddelen	78
Ontmoetingsplaatsen voor iedereen	83

Maria Laura Contini

Hoofdstuk 4

De opvang van migrantengezinnen 86

Opvoeden voor het algemeen belang	86
Reflectie, dialoog, allianties opbouwen	87
Een actieonderzoek	88
Het project 'in dialoog met de diensten en de stad'	92
Conclusie	98

Sonia Iozzelli

Hoofdstuk 5 Het kind in en buiten de stad 99

Wat is er daar verderop?	99
De stad ontdekken	101
De wereld van de natuur: een reservoir van verwondering	107
Het Avontuur Gaat Verder	111

Donatella Giovannini

Hoofdstuk 6 Pedagogische coördinatie 113

Met hoofd en hart	113
Zorgen voor verbindingen tussen de voorzieningen voor nul tot zes jaar	114
Pedagogische coördinatie en de band met de buitenwereld	117
Permanente educatie van de pedagogen	121
Leer van anderen, vertel het anderen	124

Jan Peeters, Ed Hoekstra, Ine van Liempd

Hoofdstuk 7 Pistoia als inspiratiebron voor Nederland en Vlaanderen 127

Het competente kind en de reflecterende medewerker	127
De ruimte als derde pedagoog	128
Ouderbetrokkenheid	129
Groepsstabiliteit	130
Pedagogische visie wordt door iedereen gedragen	130
Onderzoek	131
ZigZag: een coachingmodel gebaseerd op de pedagogiek van Pistoia	132
De praktijk: SamSam te Amsterdam	138

DANKWOORD 145

OVER DE AUTEURS 146

Over de vertalers/tekstbewerkers 146

GERAADPLEEGDE LITERATUUR 147

Voorwoord

*Jonge-kindvoorzieningen in Pistoia:
een voorbeeld van een
rijke, doorleefde, zichzelf vernieuwende
pedagogiek die gestoeld is op de praktijk.*

Zoals zoveel pedagogisch coaches en onderzoekers vroegen wij ons vaak af: wat maakt dat sommige medewerkers van voorzieningen voor jonge kinderen hun pedagogisch handelen steeds bijstellen en veranderen om beter op de behoeften van kinderen en ouders te kunnen inspelen, terwijl anderen jarenlang dezelfde werkwijze blijven hanteren?

In hun zoektocht naar een antwoord op deze belangrijke vraag experimenteerden pedagogisch coaches en onderzoekers met nieuwe vormen van permanente scholing. In het kader daarvan werden ook kinderdagverblijven en kleuterscholen in andere landen bezocht die getuigden van een vernieuwende aanpak. Zo kwamen ook wij in contact met de voorzieningen voor jonge kinderen in Noord-Italiaanse steden als Reggio Emilia, Florence, Bologna en ... Pistoia. De rijkdom aan pedagogische interactie in de voorzieningen in deze Italiaanse steden is een waardevolle bron van inspiratie. Hun pedagogische aanpak laat zien hoe voorzieningen voor jonge kinderen rijke ontwikkelingskansen kunnen bieden aan kinderen én hun ouders.

We wilden weten hoe het komt dat de teams in deze voorzieningen voor het jonge kind zo vernieuwend zijn gaan werken en daarom gingen we opnieuw op bezoek in Pistoia. Alle drie werden we warm onthaald door de gemeentelijke pedagogische coördinatoren, die ons bij ieder bezoek lieten zien hoe zij te werk gingen om de teamleden tot actoren te maken van hun eigen veranderingsproces. In 2008 nodigden we een delegatie van de voorzieningen van

Pistoia uit naar Gent. Tijdens de bezoeken aan de Gentse stedelijke voorzieningen ontstonden er boeiende discussies tussen de medewerkers van beide steden. Dit wekte de interesse van de Vlaamse medewerkers van kinderdagverblijven en kleuterscholen en toen het team van Pistoia de Gentse collega's uitnodigde, nam het VBJK (Vernieuwing in de Basisvoorzieningen voor Jonge Kinderen) de uitdaging aan en organiseerde in 2009 een bezoek van medewerkers uit verschillende Vlaamse steden en enkele Nederlandse collega's aan Pistoia. Dit bezoek had een grote impact, eerst in de kinderopvang in Vlaanderen en later ook in de kleuterscholen. Tientallen voorzieningen in Vlaanderen hebben zich in hun werkwijze laten inspireren door de pedagogische visie en werkwijze van Pistoia.¹

In Nederland organiseerde ChildCare International (CCI) vanaf 2011 voor pedagogen, bestuurders, docenten en pedagogisch medewerkers dertien studiereizen naar de kinderdagverblijven en kleuterscholen van de gemeente Pistoia. Bezoekers waren steeds zeer onder de indruk van de werkwijze, inrichting en kwaliteit van de jonge-kindvoorzieningen. In 2019 hield de coördinator pedagogiek van de stedelijke dienst voor het jonge kind van Pistoia, dr. Federica Taddei, een inspirerende voordracht op een CCI-seminar over de wijze waarop de gemeentelijke centra in Pistoia de ruimte inzetten als derde pedagoog. Vanwege de overweldigende belangstelling voor dit onderwerp is het seminar herhaald.

Waarom is de aanpak van Pistoia zo aantrekkelijk en inspirerend? In dit boek wordt daarop uitgebreid ingegaan, maar hier noemen we enkele belangrijke kenmerken. De aanpak van Pistoia en meer concreet het Pedagogisch Documenteren is een pedagogiek die tegelijkertijd uitdagend, lonend en plezierig is. Uitdagend omdat je als medewerker nooit precies weet waar je zult uitkomen, lonend omdat je via de documentatie over je werk met kinderen kunt communiceren met ouders en met de buitenwereld en daar veel positieve reacties op krijgt, en plezierig omdat het je werk boeiend maakt en je steeds nieuwe dingen gaat ontdekken in kinderen. De aanpak van Pistoia is ook interessant vanwege de nadruk die wordt gelegd op het belang van de ruimte als

---

1 In 2013 verscheen *'Documenteren voor jonge kinderen'* (Malavazi & Zocatelli) bij Uitgeverij SWP. Dit boek bevat een hoofdstuk 'Ode aan de ZigZag-reiziger' waarin bijzonder inspirerende projecten van Pedagogisch Documenteren uit Vlaanderen worden beschreven.

derde pedagoog. De ruimte is de context waarin men elkaar écht ontmoet, waarin iedereen (kind en volwassene) zijn plaats heeft en waar iedereen zich thuisvoelt. De zorg en aandacht voor de ruimte is voor iedere bezoeker direct zichtbaar en tastbaar. Er is geen 'standaard' inrichting, maar elk kinderdagverblijf en elke kleuterschool heeft een eigen signatuur, die afgestemd is op (en ontwikkeld met) de medewerkers, de ouders en de kinderen die dat specifieke kinderdagverblijf of die school bezoeken.

En dat brengt ons bij een derde belangrijke pijler van de Pistoia-benadering. Het gaat hier om voorzieningen die zijn ingebed in de sociale structuur en cultuur van een stad die het belang van goede voorzieningen voor *alle* jonge kinderen al decennia lang onderkent, op allerlei manieren ondersteunt en aanpast aan veranderende omstandigheden. Dit maakt de kindervoorzieningen in Pistoia tot zo'n inspirerend voorbeeld voor pedagogisch coaches, medewerkers en onderzoekers. Het is een benadering en werkwijze die niet gekopieerd kan of moet worden, maar waaruit heel veel lessen te trekken zijn. De uitgebreide beschrijving van deze pedagogiek, maar juist ook van de ontstaansgeschiedenis en de veranderingen en vernieuwingen door de jaren heen, geïllustreerd met veel voorbeelden en foto's, neemt de lezer mee op een boeiende ontdekkingstocht!

Termen en begrippen in dit boek

Als we het hebben over de jonge-kindvoorzieningen in Pistoia bedoelen we daarmee de drie typen voorzieningen die zich richten op de kinderen van nul tot zes jaar. Allereerst is er de *asilo nido*, het kinderdagverblijf waar kinderen van nul tot drie jaar verblijven. Kinderen van drie tot zes jaar gaan naar de *scuola dell'infanzia*, de kleuterschool, wat we tegenwoordig in Nederland onderbouw basisschool (groep 0/1/2) noemen. Daarnaast heeft Pistoia vier *aree bambini*, creatieve ontmoetingsplekken voor ouders en hun jonge kinderen, als aanvulling op kinderdagverblijf en school.

Alle professionals die met kinderen werken, zowel in de kinderopvang als in het onderwijs, worden *insegnantes* genoemd en hebben tegenwoordig een masterdiploma. In dit boek gebruiken we 'pedagogen' als vertaling voor *insegnantes*, en we bedoelen daarmee zowel de leerkrachten als de

pedagogisch medewerkers en kindbegeleiders. In alle voorzieningen worden de pedagogen geholpen door medewerkers voor huishoudelijke taken zoals koken, wassen, schoonmaken. De voorzieningen hebben geen directie of leidinggevende, maar worden ondersteund door het stedelijke pedagogisch coördinatieteam.

Jan Peeters
Ine van Liempd
Ed Hoekstra

Sylvie Rayna

Inleiding

EEN STAD ALS 'BAKEN' VOOR DE VROEGE KINDERJAREN

De leegte van de reuzen stoort me. Ik bewonder, en word betoverd door de grootsheid van de kleintjes.

(Victor Hugo, *De kunst van het grootvader zijn*)

De schat van het leven en van de mensheid is diversiteit.

(Edgar Morin, *De dialoog over de menselijke natuur*)

Onderwijs is een avontuur vol risico's.

(Jerome Bruner, *Wat de vroege leermomenten ons vertellen*)

Er is zowel in Italië als daarbuiten veel belangstelling voor de inspirerende aanpak van de voorzieningen voor jonge kinderen in de stad Pistoia. Daarom hebben de medewerkers van de stedelijke kinderdagverblijven (*nidi*), kleuterscholen (*scuole dell'infanzia*) en van de creatieve ruimtes voor jonge kinderen (*aree bambini*) al vele publicaties uitgegeven in binnen- en buitenland. Er is veel belangstelling vanuit de academische wereld en recent verschenen er boeiende casestudies over Pistoia. In 2020 werd het boek 'Pistoia, une culture de la petite enfance' gepubliceerd, waarvan de vertaling nu voor u ligt. Pistoia en haar 'competente systeem' staan terecht in de belangstelling omdat er veel wetenschappelijk bewijs is voor het belang van kwalitatieve voorzieningen voor jonge kinderen voor hun latere ontwikkeling.

Dit boek is geschreven door degenen die aan de wieg stonden van een avontuur dat bijna vijftig jaar geleden begon: Anna Lia Galardini, hoofd van de voorzieningen voor jonge kinderen, en de pedagogische coördinatoren Donatella Giovannini, Antonina Mastio, Sonia Iozzelli en Maria Laura Contini. Het idee voor dit boek ontstond toen Anna Lia Galardini met pensioen ging als directeur van de gemeentelijke dienst voor de onderwijsvoorzieningen van Pistoia. Zij behoort, samen met haar coauteurs, tot de eerste generatie pedagogische coördinatoren en is de 'grote getuige' van de opbouw van deze cultuur van het jonge kind.

Het boek vertelt het verhaal van een aanpak die gastvrijheid en pedagogiek verbindt met ethiek, beleid en esthetiek. Een aanpak die door alle stedelijke voorzieningen voor jonge kinderen in Pistoia gedeeld wordt. De kinderdagverblijven maken samen met de kleuterscholen en de hierboven genoemde *aree bambini* deel uit van de pedagogische voorzieningen die de vroege kindertijd hoog in het vaandel hebben staan.

Het boek werd geschreven in een overgangperiode, waarin een nieuwe generatie pedagogen en pedagogische coördinatoren de ontwikkeling van deze geïntegreerde benadering van de vroege kinderjaren verder vormgaf.

Dit boek gaat over zowel het waarom als het hoe. Elk hoofdstuk gaat in op de 'filosofie', de betekenis van een specifiek thema, zonder welke het 'doen' betekenisloos is. Vervolgens worden voorbeelden gegeven van hoe de filosofie vertaald wordt, zodat de lezer zich een voorstelling kan maken van de praktijk. Deze voorbeelden zijn geen didactische technieken, die je simpel kunt reproduceren. Ze zijn alleen relevant en sterk als een team ze draagt, als onderdeel van een samenhangende visie, en als ze permanent worden vernieuwd.

Het eerste hoofdstuk beschrijft de ontwikkeling en het kader van deze benadering van de vroege kinderjaren. Hierna volgen thematische hoofdstukken over de inrichting van ruimtes, ouderparticipatie, de openheid naar de stad en de natuur, en de pedagogische coördinatie. Deze hoofdstukken kunnen apart worden gelezen. De overlappingsen weerspiegelen de onderlinge verbanden tussen de belangrijkste pijlers van deze pedagogische aanpak. Een specifieke pedagogische aanpak of project wordt vanuit verschillende perspectieven besproken. Zo zijn bijvoorbeeld de 'vakantiedozen' en

de 'schatten van thuis' belangrijke elementen in de inrichting van de ruimte (hoofdstuk 2), maar ook een effectief hulpmiddel om de continuïteit tussen thuis en de voorziening te ondersteunen (hoofdstuk 3).

EEN GROOT AVONTUUR...

In hoofdstuk 1 beschrijft Anna Lia Galardini de oorsprong van de cultuur van het jonge kind in Pistoia en de context waarin dit pedagogisch project ontstaan is. Het was een beweging die ook plaats vond in andere Noord-Italiaanse steden, men zou het een 'pedagogische revolutie' kunnen noemen. Galardini benadrukt de lokale verankering van deze cultuur en de voorwaarden die van belang zijn voor de ontwikkeling ervan: het maken van stevige beleidskeuzes vertrekkend vanuit een kinderrechtendiscours, het beschikken over nauwe banden met de onderzoekswereld en een betrokkenheid in regionale, nationale en internationale netwerken.

De belangrijkste kenmerken van deze cultuur van het jonge kind zijn: een geïntegreerde aanpak (professionals in de kinderdagverblijven, kleuterscholen en *aree bambini* hebben eenzelfde hogere opleiding), vertrekken vanuit het potentieel van kinderen en volwassenen, en een zorgvuldige planning van ruimtes en situaties om de onderlinge relaties te stimuleren en te ontwikkelen. Er wordt rekening gehouden met wat de verschillende actoren zeggen, denken en voelen. Deze benadering heeft geleid tot warme, gastvrije voorzieningen, kleine 'laboratoria' waar een actieve pedagogiek is ontwikkeld gebaseerd op ervaring, onderzoek, kunst, literatuur, filosofie en professionele leergemeenschappen.

Het beeld dat Galardini schetst getuigt van een competent systeem dat, historisch en geografisch, diepgeworteld is maar dat ook openstaat voor de dialoog met anderen. Een belangrijk kenmerk is het belang dat men hecht aan de esthetiek van de ruimtes. Praten over schoonheid is volgens sommigen 'onhandig, ongepast, zelfs provocerend', maar dit is niet zo in Pistoia. Anna Lia Galardini spreekt van aandachtige, vriendelijke ruimtes. Deze terminologie is niet erg gebruikelijk in de Nederlandse vakliteratuur, maar het maakt duidelijk op welke pijlers deze cultuur rust. Deze pijlers worden beschreven in de

volgende hoofdstukken, met één constante door de hoofdstukken heen: de praktijk van het Pedagogisch Documenteren.

In het eerste hoofdstuk wordt de nadruk gelegd op de grondgedachte van deze pijlers en hun onderlinge relaties. Het werpt licht op de concepten, doelstellingen en waarden waarop de teams hun dagelijks handelen baseren. Daarbij zijn vooral belangrijk: het beeld van een creatief competent jong kind, wiens 'grootseheid' een bron van verwondering is; een opvoeding die alle dimensies van diens groei en welzijn raakt; de noodzaak van inclusie en participatie voor iedereen; en de ontwikkeling van de identiteit van de voorzieningen en het gevoel van saamhorigheid. Het is een boeiend en inspirerend project, dat voortdurend in ontwikkeling is.

EEN WOONCULTUUR

In het tweede hoofdstuk werkt Donatella Giovannini het concept van het wonen uit. De ruimte is geen 'amorfe container', maar een pedagogische context die mogelijk maakt of beperkt. Het creëren van ruimtes waar je elkaar echt kunt ontmoeten is een noodzakelijke voorwaarde om er ten volle te kunnen wonen, je goed te voelen en te participeren. Zulke ruimtes zijn mooi, zacht, vrolijk en verhalend. De 'bewoners' kunnen er op hun gemak en in hun eigen tempo de mogelijkheden ontdekken die de speelruimtes bieden, maar ook de verkeersruimtes (gangen en trappenhuizen) die zo belangrijk zijn als ontmoetingsplaatsen. Dit vraagt om een speciale inrichting en materialen die zorgvuldig gekozen worden en vaak 'home-made' zijn. Deze gastvrije leefomgevingen scheppen kansen voor emoties, acties en interacties. Ze zijn een levendige uitdrukking van de opeenvolgende bewoners, die de ruimte vormen. Families komen er graag langs om klusjes te doen, om te tuinieren, om hun talenten aan te bieden en om samen te werken met de pedagogen en andere ouders. Dit hoofdstuk schetst een beeld van de voorzieningen als een podium waar zich scenario's uit de vroege kinderjaren afspelen en waar gastvrijheid centraal staat.

Donatella Giovannini beschrijft ook de essentiële rol van de pedagogische coördinatoren en het actieonderzoek dat de basis vormde voor de inrichting van de ruimtes.

EEN CULTUUR VAN GASTVRIJHEID

In de volgende twee hoofdstukken beschrijven Antonia Mastio en Maria Laura Contini methodes en instrumenten die gericht zijn op het verwelkomen van alle gezinnen in de voorzieningen. Gastvrije teams, muren waarop verwelkomende boodschappen staan, geen verboden, voorschriften of morele oordelen, maar een positieve houding van 'ja', van 'waarom niet?' Daarnaast geven een uitnodigende inrichting en een veelheid aan objecten aanleiding tot discussie en reflectie.

Muren, dagboeken en documentatie maken de ervaringen van de kinderen zichtbaar voor ouders, maar je vindt in de voorzieningen ook veel sporen van de ouders zelf. Er is veel aandacht voor het waarborgen van de continuïteit tussen het leven thuis en het leven in de voorziening, en er is een open benadering van het anders zijn. Voor Antonina Mastio zijn deze sporen van de diversiteit zeer belangrijk. Zo weerspiegelen de voorwerpen die kinderen van huis meenemen de diversiteit van de families en de verscheidenheid van de wereld rondom ons.

Antonina Mastio werkte vooral met families met kinderen met speciale zorgbehoeften. Zij laat zien dat inclusief onderwijs meer kan zijn dan alleen maar wishful thinking. Het is niet alleen haalbaar, maar ook verrijkend voor iedereen: voor de kinderen met speciale zorgbehoeften zelf, die zich op zeer jonge leeftijd kunnen ontwikkelen en samen leren met 'andere' kinderen. Het is ook verrijkend voor hun ouders die, net als andere ouders, de steun van de teams en van andere gezinnen ervaren, terwijl ze zelf door hun aanwezigheid bijdragen aan het verbreden van het perspectief van de hele onderwijs-gemeenschap.

Maria Laura Contini richt zich in haar analyse op de opvang van migrantengezinnen. Ze beschrijft een project dat werd ontwikkeld in samenspraak met de stedelijke diensten. Dit traject van tien ontmoetingen, dat wordt aangeboden

aan migrantenfamilies met jonge kinderen, is uniek omdat het de deuren van de stad en haar instellingen (gemeentehuis, ziekenhuis, bibliotheek, onderwijsstructuren) voor hen opent. Het zet migrantenfamilies aan om over alle onderwerpen die hen aangaan te gaan praten met specialisten (artsen, kunstenaars enz.), die vrijwillig aan dit programma meewerken.

Het project is een zoektocht naar solidariteit en onderlinge afhankelijkheid, en het versterkt de banden tussen ouders van verschillende origine. Antonina Mastio beschrijft projecten, opgezet door ouders en ondersteund door de pedagogische coördinatoren, die tot doel hebben het dagelijks leven van de meest kansarme gezinnen te verbeteren. Ze beschrijft hoe belangrijk het is om de situatie van elke familie te begrijpen, vooral bij die kansarme families waar de moeilijkheden zich opstapelen. Dankzij een sterke betrokkenheid van de gemeente, de pedagogische coördinatoren en de teams in de voorzieningen ontstaat een pedagogische verbondenheid, een plaats van dialoog tussen gezinnen en instituties, waar burgerschap vorm krijgt.

EEN CULTUUR VAN HET LAND

In hoofdstuk 5 vertelt Sonia Iozzelli over projecten die kinderen kennis laten maken met de stad en haar rijke erfgoed. Via wandelingen en bezoeken aan musea brengen de voorzieningen jonge kinderen in contact met het verleden. Hier worden ook de ouders bij betrokken. Ze (her)ontdekken hun stad en raken daardoor, samen met hun kinderen, meer verbonden met de plekken en mensen die ze ontmoeten. Samen met de pedagogen worden pleinen, paleizen, kerken en het omliggende platteland bezocht. Twee publicaties van de hand van de pedagogische coördinatoren leiden ons door de steegjes en de heuvels en documenteren het gezichtspunt van de kinderen. Ook voor de tentoonstelling 'De stad door de ogen van kinderen', die in de etalages van het historische centrum werd ingericht, werd kinderen naar hun gedachten en ideeën gevraagd. In 2017 namen deze jongste burgers met woorden, tekeningen en foto's deel aan de evenementen van 'Pistoia, Italiaanse Culturele Hoofdstad'. Kinderstemmen tellen niet alleen mee in de kinderdagverblijven en kleuterscholen, maar in de hele stad.

Kinderen trekken er vaak op uit in de stad en naar het platteland en nemen dan ervaringen en voorwerpen mee die hen inspireren. De *aree bambini*, waar de kinderen met de pedagogen of hun ouders regelmatig naartoe gaan, halen de buitenwereld naar binnen. In het laboratorium van *Area Verde* gaan de kinderen verder met het verkennen van de weilanden en olijfboomgaarden die eromheen liggen. In *Area Blu* zijn de creatieve thema's nauw verbonden met de schoonheid van de stad en het Toscaanse landschap. Deze activiteiten versterken en verankeren de betrokkenheid van de kinderen met de omgeving. Door zich buiten de voorzieningen te begeven verruimen ook de pedagogen hun blik en ontwikkelt hun professionaliteit zich verder door telkens nieuwe dingen te onderzoeken.

EEN CULTUUR VAN COÖRDINATIE EN PARTICIPATIE

In hoofdstuk 6 gaat Donatella Giovannini in op de pedagogische begeleiding van de voorzieningen door de pedagogische coördinatoren. In veel Italiaanse gemeenten werken deze professionals, die een masterdiploma in pedagogische begeleiding hebben, samen met kinderdagverblijven, kleuterscholen en centra voor kinderen en gezinnen. In de voorzieningen van Pistoia staan collegialiteit en gelijkwaardigheid centraal, en dit leidt tot een sterke betrokkenheid van de pedagogen. Als ze hun niet-hiërarchische werkwijze uitleggen aan bezoekers, benadrukken ze hoe trots ze zijn op het werken als team, samen met de kinderen, de gezinnen en de partners. Zij voeren niet uit wat door anderen voor hen is bedacht, maar ze zijn 'mede-eigenaars' van een gemeenschappelijke pedagogische aanpak. Binnen die aanpak is er ruimte voor een eigen interpretatie, zodat pedagogen de competenties die ze zelf ontwikkelden kunnen omzetten in een pedagogische praktijk in hun locatie. Ze bespreken hun aanpak regelmatig en ontwikkelen die verder, en staan open voor vragen en nieuwe ideeën.

Een van de essentiële taken van de pedagogische coördinatoren is de samenwerking met professionele partners om de kwaliteit van de voorzieningen te verbeteren door permanente vorming. Het gaat dan bijvoorbeeld om samenwerking met de verschillende specialisten rond inclusie van kinderen met een

handicap, of met onderzoeksteams bij het gezamenlijk uitvoeren van actie-onderzoek.

Een recent boek: *Stare insieme, conoscere insieme. Bambini e adulti nei servizi educativi di Pistoia (Samen zijn, samen weten. Kinderen en volwassenen in de pedagogische voorzieningen van Pistoia)*, beschrijft het leven van jong en oud in de voorzieningen. Het boek doet verslag van de laatste ontdekkingen en bevindingen op het gebied van de pedagogische documentatie.

Een instrument waarmee geëxperimenteerd wordt in Pistoia is de 'weekkrant' van de groepen, waarin de ervaringen in de groep via observaties beschreven worden. Om de vier of vijf maanden wordt hiervan een samenvatting gemaakt die tijdens teambijeenkomsten besproken wordt. Dit helpt teamleden om met de nodige afstand hun werkwijze te evalueren, samen met collega's van dezelfde of andere voorzieningen, en met de steun van de pedagogische coördinatoren. Deze verhalen, die systematisch het spel van de kinderen, hun gebruik van tijd en ruimte documenteren, zijn van grote waarde voor de ontwikkeling van het reflectievermogen van de teams. Tegelijkertijd vergemakkelijken ze de integratie van nieuwe professionals in de cultuur van het jonge kind van Pistoia.

Donatella Giovannini laat zien dat het bevorderen van deze cultuur van participatie van allen die betrokken zijn bij het systeem, met respect voor iedereen, belangrijk is om burgerschap te creëren en als democratische oefening. Pedagogen krijgen de tijd om pedagogisch te documenteren, om met elkaar en met de ouders te werken en gezamenlijk projecten uit te werken. Hiervoor hebben ze gemiddeld zes uur per week beschikbaar, tijd zonder de kinderen. Dit is een voorwaarde voor het welslagen van de pedagogische begeleiding van de professionals. Want de rest van de tijd zijn de pedagogen bij de kinderen, ze lunchen met hen, nemen overdag geen echte pauzes en hebben geen vrije dagen buiten de periodes dat de voorzieningen gesloten zijn. In Pistoia staat namelijk relationele continuïteit centraal, daarom zijn het zo veel mogelijk dezelfde pedagogen die met de kinderen werken.